

Ewa WEGRZYN

ORCID: 0000-0001-8842-3128

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN
w Krakowie

„Przez ten rok trochę urosłam, ale...” — samoocena dzieci sześćioletnich w czasie pandemii

Abstract: “I have grown a little over this year, but...” — self-esteem of six-year-old children during the pandemic

Everyone generates countless judgments about themselves. These judgments may take a descriptive or evaluative form, they may refer to the present, but also the future. Self-description and self-esteem change many times over the lifetime. People formulate different judgments at different stages of their lives, they pay attention to different aspects of themselves and while making self-description, they are guided by different impacts. Many factors influence the way these judgments are made. It depends both on the psychological development of the individual and the stage of development of self-knowledge at which they are. The article will present research on the self-image of six-year-old children during the pandemic.

Keywords: self-knowledge, self-esteem, self-description, my future self, my ought self

Słowa kluczowe: samowiedza, samoocena, samoopis, Ja-przyszłościowe, Ja-powinnościowe

Wstęp

Pojęcie samowiedzy jest opisywane przez wielu autorów publikacji naukowych (Reykowski, 1970, 1992; Łypacewicz, 1987; Leary, 2003; Uszyńska-Jarmoc, 2005). Uznany autorytet w dziedzinie psychologii Józef Kozielski (1986) obraz samego siebie charakteryzuje jako „zbiór sądów i wyobrażeń na temat własnego wyglądu zewnętrznego, intelektu, charakteru, dojrzałości emocjonalnej, stosunków z innymi ludźmi, czy aspiracji życiowych” (s. 14). Zwraca on uwagę na sposób pozyskiwania owej wiedzy na temat własnej osoby — „człowiek zdobywa ją w procesie zamierzonego lub niezamierzonego poznania, a następnie

w trakcie refleksji formułuje sądy o sobie” (tamże). Wśród sądów, które człowiek generuje na swój temat, wyróżnić można kilka kategorii:

— sądy opisowe, czyli samoopis, to informacje, które człowiek posiada na swój temat, opis faktów z własnego życia, np. „jestem uczniem szkoły podstawowej” (Smółka, 2012);

— sądy wartościujące, zwane również samoocenami, dotyczą w jednakowym stopniu cech charakteru, wyglądu czy czynów człowieka, mają jednak formę oceniającą, np. „za często płaczę”, „jestem mądry”;

— sądy o standardach osobistych (Ja-idealne) dotyczą pragnień i aspiracji jednostki, np. „chciałbym wygrać konkurs plastyczny” (Kozielecki, 1986).

Te trzy rodzaje sądów stanowią osobowe składniki samowiedzy. Oprócz tego wyróżnia się także składniki peryferyczne, czyli sądy o regułach generowania samowiedzy, oraz sądy dotyczące reguł komunikowania wiedzy o sobie. Niezmiernie istotny jest także podział dokonany przez Carla Rogersa, który mówi o czterech obrazach „JA”: Ja-realne, Ja-idealne, Ja-możliwe oraz Ja-powinnościowe. Ponadto wyróżnić można także Ja-publiczne i Ja-prywatne, a także Ja-teraźniejsze oraz Ja-przyszłe (zob. też: Uszyńska-Jarmoc, 2005; Reykowski, 1992).

Obraz samego siebie jest zjawiskiem złożonym, w związku z czym podzielenie go na stadia umożliwia lepsze poznanie i zgłębienie zmian jakościowych, które zachodzą w każdym z nich. Kozielecki wyróżnia trzy etapy rozwoju samowiedzy: stadium wiedzy elementarnej, stadium samowiedzy zróżnicowanej i stadium samowiedzy dojrzałej. Dla niniejszego artykułu istotne jest drugie stadium, gdyż to właśnie na tym etapie rozwoju samowiedzy znajdują się dzieci sześciolatnie.

Stadium samowiedzy zróżnicowanej obejmuje dzieci w wieku od 4 do 11–12 lat. „W tym okresie zauważyć można coraz większe zróżnicowanie w samoocenie oraz pojawienie się standardów osobistych. Jest to jednak dopiero załazek, który z czasem stanie się uporządkowany” (Węgrzyn, 2020, s. 15). Dzieci w wieku przedszkolnym zaczynają formułować pierwsze sądy na swój temat, są one jednak głównie opisowe, rzadziej wartościujące. Źródeł samoopisu i samooceny można dopatrywać się zwłaszcza w ocenach i opiniach innych osób, a zwłaszcza osób ważnych. W pierwszych latach życia takimi osobami dla dziecka są przede wszystkim rodzice, lecz w momencie rozpoczęcia przez dziecko edukacji szkolnej stają się nimi również nauczyciele.

„Kozielecki, mówiąc o samoocenach kształtujących się na skutek opinii osób znaczących, używa sformułowania samooceny i samoopisu echoidalne — wysnute na podstawie opinii innych ludzi” (s. 16). Innym źródłem wiedzy na swój temat w tym stadium są porównania społeczne. „Samooceny nie są wówczas echoidalne, a konkretne i sytuacyjne — dotyczą one tego, co dzieje się «tu i teraz»” (Kozielecki, 1986). Dziecko podczas zabaw czy gier z rówieśnikami po-

równuje zarówno swój wygląd, jak i osiągnięcia z wyglądem i sukcesami innych dzieci i w ten sposób zdobywa informacje na temat własnej osoby, a co za tym idzie — formułuje sądy. Wymaga to od niego większego wysiłku oraz samodzielności niż w przypadku samoocen i samoopisów kształtowanych pod wpływem rodziców czy nauczycieli” (Węgrzyn, 2020). Wspomniane wcześniej pojawiające się w tym stadium pierwsze sądy o standardach osobistych również najczęściej mają charakter echoidalny i są przejmowane od rodziców, a z czasem od nauczycieli czy bohaterów książek. Pragnienia te mogą być zmienne, zależąc od sytuacji czy wydarzeń, które mają miejsce w życiu dziecka, lecz — jak podkreśla Kozielecki (1986) — najistotniejszy jest sam fakt, iż dziecko zaczyna je w ogóle formułować.

Źródeł budowania przez dziecko obrazu swojej osoby można doszukiwać się w jego doświadczeniach, zarówno tych z przeszłości, jak i teraźniejszych.

Doświadczenia te, umożliwiające budowanie obrazu własnego JA, płyną z kilku podstawowych źródeł: spostrzegania bodźców płynących z własnego ciała, zbierania opinii o sobie wyrażanych przez otoczenie społeczne (najczęściej bliskie osoby), spostrzeganie siebie w różnych sytuacjach oraz porównywanie siebie z rówieśnikami (Uszyńska-Jarmoc, 2005, s. 121).

W okresie wczesnego dzieciństwa podstawowym czynnikiem wpływającym na samowiedzę dziecka są zarówno werbalne, jak i niewerbalne znaki od osób najbliższych, ale w okresie średniego dzieciństwa, w którym znajdują się dzieci sześciolatki, na obraz ten mają wpływ również porównania społeczne.

Biorąc pod uwagę wpływ rodziny na kształtowanie się samowiedzy, warto zauważyć, iż w tej najbliższej dziecku grupie społecznej kształtuje się pewność siebie, umiejętność podejmowania decyzji, poczucie akceptacji czy własnej tożsamości. Na budowanie obrazu własnej osoby ogromny wpływ ma także poczucie bezpieczeństwa, zarówno fizycznego, jak i emocjonalnego, co w różnym stopniu jest zapewniane przez rodzinę.

Niniejsze badania przeprowadzone zostały w czasie pandemii, która mogła wpłynąć na zaspokojenie poczucia bezpieczeństwa dziecka. Różne obostrzenia, utrudniony kontakt z koleżankami, kolegami, często również z rodziną, zmiana trybu życia mogły mieć wpływ na generowane przez dzieci sądy na swój temat.

Badania własne

Celem badań było poznanie obrazu samego siebie u dzieci sześciolatków w czasie pandemii w aspekcie ich cech fizycznych, osobowościowych oraz Ja-powinnościowego i Ja-przyszłościowego. Głównym problemem badawczym było znalezienie odpowiedzi na pytanie: Jaki obraz samego siebie mają dzieci w wieku sześciu lat w czasach pandemii? Uszczegóławiają go natomiast problemy:

— W jaki sposób w czasach pandemii dzieci sześciolatki opisują i oceniają swoje cechy zewnętrzne?

— W jaki sposób w czasach pandemii dzieci sześciolatki opisują i oceniają swoje cechy osobowościowe?

— W jaki sposób w czasach pandemii dzieci sześciolatki rozpoznają oczekiwania innych wobec siebie?

— Jak w czasach pandemii przedstawia się Ja-przyszłościowe u dzieci sześciolatek?

Badania miały charakter jakościowo-ilościowy, a metoda w nich wykorzystana to sondaż diagnostyczny. Technika zastosowaną w badaniach był wywiad kwestionariuszowy, a także analiza rysunków, a narzędzia, którymi posłużył się badacz, to autorski kwestionariusz wywiadu, stworzony pod opieką naukową dr Lucyny Smółki, oraz dyferencjał semantyczny.

Kwestionariusz badań składał się z siedmiu pytań, z czego sześć przyjęło formę otwartą, a jedno zamkniętą. Dyferencjał semantyczny z racji wieku dzieci przekształcony został w pięcioszczelbową drabinę, w której najniższy i najwyższy szczebel opisany był przeciwstawnymi cechami, np. słaby — silny. Każde z dzieci oceniało w ten sposób swoje cechy charakteru oraz swój wygląd. W kolejnych pytaniach dzieci opisywały swoje cechy zewnętrzne, porównywały się do zwierzęcia lub rośliny, a także określały, do kogo chciałyby być podobne. Wywiad pozwolił również zbadać Ja-powinnościowe sześciolatek. W końcowym etapie na podstawie rysunków dzieci zbadano ich Ja-przyszłościowe.

Grupa badawcza została dobrana celowo, a kluczem był wiek dziecka. Grupę tę stanowiło 35 dzieci sześciolatek z województwa małopolskiego, w tym 15 dziewczynek i 20 chłopców.

Pierwszą turę badań przeprowadzono na początku pandemii, w związku z czym spotkanie z badanymi okazało się niemożliwe. Kwestionariusze wywiadu zostały rozesłane wybranym rodzicom dzieci sześciolatek pocztą elektroniczną. Rodzice poproszeni zostali o przeprowadzenie wywiadu, zapisanie odpowiedzi dzieci, a następnie odesłanie kwestionariuszy i zeskanowanych rysunków. Badania zostały powtórzone w lutym 2021 r. Wówczas po uzyskaniu zgody dyrekcji, nauczycieli i rodziców badaczka osobiście przeprowadziła wywiady z dziećmi.

Opis i ocena cech zewnętrznych

Na początku wywiadu dzieci poproszone zostały o wyobrażenie sobie sytuacji, w której kolega, który dawno ich nie widział i nie ma możliwości zobaczenia ich na Skype czy telefonie, poprosił o opisanie, jak wyglądają. Analizując odpowiedzi dzieci, udało się wyróżnić trzy kategorie: odpowiedzi zawierające opis cech zewnętrznych oraz następstwo czasowe („Podrosłem o 10 cm, mam krótsze włosy,

nie mam 2 zębów, ale na ich miejsce jest nowy, mam większe nogi”; „Przez ten rok trochę urosłam, ale dalej jestem chuda”), odpowiedzi zawierające charakterystykę wybranych cech wyglądu („Mam długie złote włosy i niebieskie oczka”) oraz odpowiedzi, w których uwzględniony został aktualny ubiór („Mam żółtą bluzę, niebieskie spodnie. Mam czerwoną czapkę, niebieskie okulary”).

Dzieci, oceniając swój wygląd w skali od 1 do 5, osiągnęły średni wynik 4,14, z czego w 2020 r. — 4,13, a w 2021 — 4,15. Średni poziom oceny własnego wyglądu wszystkich dzieci praktycznie się nie zmienił, można jednak dostrzec zmianę, dokonując rozróżnienia na płeć badanych dzieci. W 2020 r. dziewczynki oceniały swój wygląd na 4,25, a w 2021 r. — na 3,86. U chłopców natomiast średni wynik podniósł się z 4 na 4,43.

W kolejnej części badań sześciolatki odpowiadały na pytanie „Czy jest taka osoba, do której bardzo chciałbyś być podobny? Jeśli tak, to kto to jest?”. Największa część badanej grupy wymieniała członków swojej rodziny, np. starszego brata („bo on jest silny”), mamę („bo jest dobra, pomaga innym, daje mi rzeczy, które lubię”) czy tatę („bo on umie wszystko zrobić i wszystko mu się udaje”). Prawie jedna czwarta badanych dzieci nie chce być podobna do nikogo; 14% wybierało kolegę lub koleżankę, uzasadniając to np. słowami: „Do kolegi, bo chciałbym być mniejszy trochę, bo jestem odrobinę za duży” (chł.) lub „Do Hani, bo jest moją najlepszą przyjaciółką”. Pozostałe 17% dzieci chciałoby być podobne do postaci fikcyjnych, np. do postaci z bajki Marinette, a także do osób sławnych, np. do Roberta Lewandowskiego.

Udzielenie przez dzieci odpowiedzi na to pytanie potwierdza teorię Kozieleckiego, według której dzieci w tym wieku formułują już sądy o standardach osobistych, a więc pojawia się obraz Ja-idealne.

Opis cech osobowościowych

Dalsza część wywiadu umożliwiła zbadanie opisu własnych cech osobowościowych przez sześciolatków. W tym celu wykorzystana została technika dyferencjału semantycznego. Dzieci oceniały swoje cechy w skali od 1 do 5 spośród 10 cech charakteru.

Z danych wynika, iż najwyższymi ocenianymi cechami w pierwszej turze badań, czyli na początku pandemii, było bycie szczęśliwym (4,58) oraz wesołym (4,5). Najniższymi ocenianymi cechami natomiast były: posłuszeństwo (3,75), odwagę (3,89), prawdomówność (3,98) oraz bycie pomocnym (4,13), a więc w głównej mierze cechy, które związane są z interakcjami społecznymi. Tegoroczne badania pokazały z kolei, iż najwyższymi ocenianymi cechami była prawdomówność, a także bycie pomocnym i samodzielnym, a najniższymi — bycie wesołym, lubianym oraz silnym. Znaczną różnicę zauważyć można w kwestii posłuszeństwa, w drugiej turze ba-

dań dzieci oceniły tę cechę o 0,68 punktu wyżej niż w pierwszej turze. Jest to cecha, co do której wynik najbardziej się zmienił.

Dokonując podziału na płeć, można zauważyć, iż na początku pandemii chłopcy najwyżej oceniali szczęście, a najniżej prawdopodobność, po roku trwania pandemii najwyżej przez nich oceniane było natomiast bycie pomocnym, a najniżej — bycie sprawiedliwym i silnym. Dziewczynki w 2020 r. najwyżej z kolei oceniały bycie szczęśliwym i wesołym, a najniżej — posłuszeństwo. W 2021 r. najwyżej oceniały samodzielność i sprawiedliwość, a najniżej — bycie wesołym. W przypadku chłopców największa zmiana nastąpiła w odniesieniu do prawdopodobności, a w przypadku dziewczynek — do posłuszeństwa.

Średnia wszystkich wyników oraz średnia wyników z rozróżnieniem na płeć przedstawiona została w tabeli 1.

Tabela 1. Samoocena sześciolatków

Skale pomiarowe wybranych cech	Kwiecień 2020			Luty 2021		
	Dziewczynki	Chłopcy	Średnia	Dziewczynki	Chłopcy	Średnia
ładny (5) — brzydki (1)	4,25	4	4,13	3,86	4,43	4,15
odważny (5) — bojaźliwy (1)	3,63	4,16	3,89	4,28	4,43	4,36
silny (5) — słaby (1)	3,87	4,5	4,19	4,43	4,14	4,29
wesoły (5) — smutny (1)	4,5	4,5	4,5	4	4,29	4,15
posłuszny (5) — nieposłuszny (1)	3,5	4	3,75	4,57	4,29	4,43
sprawiedliwy (5) — niesprawiedliwy (1)	4,38	4	4,19	4,71	4,14	4,43
lubiany (5) — nielubiany (1)	4,38	4,16	4,27	4,28	4,29	4,29
szczęśliwy (5) — nieszczęśliwy (1)	4,5	4,66	4,58	4,43	4,29	4,36
pomocny (5) — niepomocny (1)	3,75	4,5	4,13	4,28	4,86	4,57
prawdomówny (5) — niemówiący prawdy (1)	4,13	3,83	3,98	4,57	4,64	4,61
samodzielny (5) — niesamodzielny (1)	4,25	4,16	4,21	4,71	4,43	4,57
Średnia	4,10	4,22	4,16	4,37	4,38	4,38

Opracowanie własne.

Ja-powinnościowe sześciolatków

Zbadanie obrazu Ja-powinnościowego dzieci sześciolatków było możliwe przez zadanie im dwóch pytań: „Jak myślisz, za co podziwiasz Cię mama / tata / babcia / kolega / pani z przedszkola?” oraz „Jak myślisz, co powinieneś w sobie poprawić według mamy / taty / babci / kolegi / pani z przedszkola?”.

Analizując odpowiedzi dzieci, udało się wyróżnić kilka kategorii: zachowanie, umiejętności i cechy, nauka, odpowiedzi „nie wiem” oraz inne. Przeważającą część badanych dzieci uważa, że wymienione w pytaniu osoby podziwiają je za zachowanie, np.: „za czytanie, oglądanie i rysowanie” (dz.); „za przytulanie” (dz.).

Prawie jedna trzecia dzieci wymieniała różne umiejętności i cechy, zarówno charakteru, jak i wyglądu, które według nich są podziwiane przez rodziców, dziadków, kolegów czy nauczycielkę: „za to, że ładnie wyglądam” (dz.); „za mądrość” (chł.); „za dobre jeżdżenie na rowerze” (chł.).

Odpowiedź „nie wiem” pojawiła się 49 razy, co stanowi 27% wszystkich odpowiedzi. Jedno z dzieci w swojej wypowiedzi odniosło się do nauki, zaznaczając, iż trzy z pięciu wymienianych osób podziwiają je za bardzo dobrą naukę. Wśród innych odpowiedzi pojawił się natomiast podziw za zabawki. W tej kategorii uwzględniono również brak odpowiedzi kilkorga dzieci w przypadku braku którejś z osób znaczących.

W kolejnym pytaniu, podobnie jak w poprzednim, można było wyróżnić kategorie: zachowanie, nauka i umiejętności oraz dodatkowo dwie nowe kategorie: jedzenie i nastrój. Najwięcej razy, bo aż u 30 osób, pojawiła się odpowiedź dotycząca zachowania. Naukę wymieniało 8 z 35 badanych dzieci, jedzenie i umiejętności — 3, nastrój wymieniła natomiast dwójka sześciolatków. 18 dzieci co najmniej raz udzieliło odpowiedzi „nie wiem” odnośnie do którejś osoby, a dziewiątka sześciolatków przynajmniej raz odpowiedziała, że według tych osób nie powinna nic w sobie poprawić. Odpowiedzi dzieci sugerują zatem, iż bliskie im osoby w rozmowie akcentują przede wszystkim poprawę zachowania, nie zaś nauki czy umiejętności.

Ryc. 1. Strażak

Ryc. 2. Nauczycielka

Zazwyczaj dzieci nie miały problemów z określeniem aspektów, które osoby znaczące u nich podziwiają, oraz tych, które się im nie podobają. Przyczyn pojawienia się odpowiedzi „nie wiem” u niektórych dzieci można doszukiwać się natomiast w zbyt małej ilości komunikatów lub w problemach z ich odczytywaniem przez dzieci.

Ja-przyszłościowe sześciolatków

Ostatni etap badań, którym był rysunek dziecka, pozwolił na zbadanie obrazu Ja-przyszłościowego sześciolatków. Dzieci poproszone zostały o narysowanie, kim chciałyby być w przyszłości oraz uzasadnienie swojego wyboru. Wyjaśnienia dzieci można było ująć w pięciu grupach. Największą część swój wybór uzasadniała obecny-

mi zainteresowaniami, które są powiązane z danym zawodem. Na kolejnym miejscu wymieniane były takie przyczyny, jak cechy zawodu, jego specyfika, obowiązki osoby pracującej w takim zawodzie, a także predyspozycje dziecka. Kilkoro dzieci uzależniło swój wybór zarobkami na danym stanowisku. Ta sama liczba dzieci zainspirowała się osobami z otoczenia, w głównej mierze rodzicami, w których ślady chciałyby pójść w przyszłości. Jak jednak widać, większość sześciolatków wybór warunkowała swoimi zainteresowaniami. Przykładowe prace dzieci zamieszczono w artykule.

Wnioski

Badania samowiedzy dzieci sześciolatków w czasie pandemii pozwoliły wnioskować, iż sześciolatki, opowiadając o sobie, formułują głównie sądy opisowe. W opisie swojego wyglądu zewnętrznego zwracają uwagę na takie części ciała, jak włosy, oczy, czy też na ogólną posturę, a więc na najbardziej charakterystyczne i istotne według nich elementy. Oceniając swoje cechy charakteru, przyznają sobie zazwyczaj 4 lub 5 punktów, lecz porównując średnie ocen poszczegół-

nych cech, zauważyć można różnice między nimi. Wyniki plasują się w przedziale od 4,09 (posłuszeństwo) do 4,47 (bycie szczęśliwym). Wskazuje to, że dzieci dokonują zróżnicowania w ocenie wybranych cech. Po roku trwania pandemii dane odnośnie do oceny cech osobowościowych nieznacznie się zmieniły, tegoroczne badania jednak pokazują, iż już nie szczęście, a prawdomówność, samodzielność i bycie pomocnym są cechami najwyżej ocenianymi przez dzieci.

Sześciolletnie dzieci obraz Ja-powinnościowego mają wykształcony w różny sposób. Znaczna część badanych potrafiła wyróżnić aspekty, które się podobają i nie podobają ich bliskim. Pojawiające się co jakiś czas odpowiedzi „nie wiem” najczęściej dotyczyły nauczycielki, babci czy kolegi, co może wynikać z mniejszej zażyłości między dzieckiem a tymi osobami.

Zdecydowana większość sześciolletników określa swoje preferencje co do zawodu, który chcieliby wykonywać w przyszłości. Uzasadnienia dzieci powiązane są głównie z ich zdolnościami, ale przede wszystkim z obecnymi zainteresowaniami.

Badania w zakresie samooceny dzieci sześciolletnich przeprowadziła również Grażyna Rudkowska (1997, 2005). Zauważyła, że większość dzieci ocenia siebie pozytywnie, przypisując sobie 4 i 5 punktów. „Badani nie wykazują tendencji do przypisywania sobie tylko najwyższych samoocen, ale ze zbliżoną częstotliwością — zależną od treści cechy — oceniają się na 4 punkty” (Rudkowska, 1997, s. 260). Ani jedno dziecko nie oceniło żadnej z cech na jeden punkt. Wyniki tej czę-

Ryc. 3. Malarz

Ryc. 4. Policjant

ści badań są bardzo zbliżone do wyników badań prowadzonych w czasie pandemii, co sugeruje, iż nie wpłynęła ona znacząco na samoocenę sześciolatków. Podobieństwo można również dostrzec, analizując, które z cech są najwyższej oceniane. W badaniach Rudkowskiej, podobnie jak w badaniach po roku trwania pandemii, dzieci przyznawały sobie najwięcej punktów za samodzielność.

Różnica w ocenie pojawia się przy byciu lubianym oraz posłuszeństwie — w badaniach przed pandemią dzieci oceniają tę cechy kolejno na 4,02 i 4,04 punktu. W pierwszej turze badań w czasach pandemii dzieci również oceniły posłuszeństwo najniżej, lecz w drugiej turze badań cecha ta była oceniana jako jedna z najwyższych. Pod względem bycia lubianym dzieci zarówno na początku pandemii, jak i po roku jej trwania oceniają się na około 4,28 punktu.

Zakończenie

Badania samowiedzy sześciolatków pozwalają wysunąć wniosek, iż pandemia nie wpłynęła znacząco na samowiedzę dzieci sześciolatków. Pojawiające się zmiany nie są duże i wydają się niezwiązane z sytuacją pandemiczną. Obraz samego siebie dzieci sześciolatków jest w głównej mierze adekwatny, mimo to konieczne jest nieustanne wsparcie, zarówno ze strony rodziców, jak i nauczycieli. Tym, na co dorośli mogą zwrócić przede wszystkim uwagę, jest zapewnienie dziecku odpowiedniej liczby informacji zwrotnych, możliwości autorefleksji, poczucia bezpieczeństwa i bycia ważnym, a także aktywne słuchanie go, bycie konsekwentnym oraz określanie jasnych i zrozumiałych dla dziecka reguł i oczekiwań.

Bibliografia

- Kozielecki, J. (1986). *Psychologiczna teoria samowiedzy*. Warszawa: PWN.
- Leary, M. (2003). *Wywieranie wrażenia na innych. O sztuce autoprezentacji*. Przeł. A. Kacmają, M. Kacmają. Gdańsk: GWP.
- Łypacewicz, A. (1987). *Spostrzeganie siebie i innych*. W: B. Jakubowska, A. Jakubowski, A. Łypacewicz, H. Rylke (red.), *Ja i inni*. Warszawa: WSiP, s. 91–113
- Reykowski, J. (1970). *Obraz własnej osoby jako mechanizm regulujący postępowanie*. „Kwartalnik Pedagogiczny”, 3, s. 45–58.
- Reykowski, J. (1992). *Procesy emocjonalne, motywacja, osobowość*. Warszawa: PWN.
- Rudkowska, G. (1997). *Samooceny dzieci sześciolatków a postawy rodzicielskie ich matek i ojców*. W: W. Pilecka, M. Kliś (red.), *Funkcje psychologii w dobie przemian społeczno-kulturowych w Polsce*. Kraków: Wyd. Naukowe WSP, s. 255–266.
- Rudkowska G. (2005). *Samooceny a oceny rówieśników dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym*. „Psychologia Rozwojowa”, 10, nr 3, s. 61–71.
- Smółka, L. (2012). *Rozwój obrazu samego siebie w okresie dzieciństwa*. W: L. Woszczyk, T. Grabiński, S. Sorys, A. Tabor (red.), *Z badań nad procesami z pogranicza psychologii, socjologii i edukacji*.

Chrzanów: Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Marketingu, s. 93–108.

Uszyńska-Jarmoc, J. (2005). *Rodzinne uwarunkowania obrazu ja i poczucia własnej wartości dziecka*.

W: L. Adamowska, J. Uszyńska-Jarmoc (red.), *Dobro dziecka w rodzinie*. Białystok: Wyd. Niepublicznej Wyższej Szkoły Pedagogicznej, s. 117–130.

Węgrzyn, E. (2020). *Obraz samego siebie u dzieci sześcioletnich*. [Niepublikowana praca licencjacka napisana pod kierunkiem dr L. Smółki]. Kraków: UP.

